

GİRİŞ

YUNUS KOÇ
Bölüm Editörü

Şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler ile bizatihi tarihsel olayların önemli rolleri vardır. Şehirler tüm bu faktörler çerçevesinde etrafları ile sürekli etkileşim içerisinde olurken bu etkileşime yön veren en önemli unsur sahip oldukları nüfus ve bu nüfusun kompozisyonudur. Bu sebeple kurulduğu günden beri İstanbul yöneticileri şehrin nüfusu konusuna her zaman önem vermişlerdir. İstanbul, siyasal iktidar ve yönetim oyunlarının oynandığı bir payitaht olarak sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan ülke sınırlarındaki diğer şehirlere örnek olması bakımından özen gösterilen, saray ve çevresinin iktidar simgelerini taşıması bakımından imarına ayrı bir hassasiyet gösterilen ve tüm bu sebeplerden dolayı da kimlerin yaşadığı veya yaşaması gerektiğine her zaman dikkat edilen bir merkezdir. İçinde yaşayanların homojen bir grup oluşturmaları zorunlu olmasa da her dönemde sakinlerini kendi kültürel atmosferinde hemhâl etmesini bilen bir merkez olarak onları en çok etkileyen, değiştiren ve tüketen bir özelliğe sahiptir. Şehir, bu özelliğini hemen her devirde sergilemiş ve sakinlerine her zaman “istisnai” bir kentte yaşadıklarını hissettirmiştir. Şehir halkı mahalle dokusunda içine kapansa da mahalle dışında, çarşıda, camide, pazarda, iskelede, sur dibinde sokakta ortak bir yaşam alanı bulmuş ve bu ortak yaşamdan şehrin kendi kuralları doğmuştur. Bu kurallar yaşayanları “İstanbullu” yapmış ve “şehirli” bir yaşam tarzının ve adabı muaşeret usullerinin imparatorluk taşrasına aktarılmasını sağlamıştır.

Roma, Londra, Paris gibi dünya kentleri arasında “kendine mahsus” ayrıncı özelliklere en fazla sahip olan kent hiç şüphesiz İstanbul’dur. Macerası da sakinleri gibi inişli çıkışlıdır. Kurulduğu günden beri sayısız siyasal vakaya; tahtların başlara yıkıldığına, kitlelerin isyanlarına, onlarca deprem ve yangında fiziki görünümünün değişmesine, medeniyetlerin yıkılıp yeniçağların başlangıcına tanıklık etmiş; zaman zaman işgallerin, ihanetlerin hüznünü yaşamış; çoğu kez de umutların, hayallerin odağı, dünya hâkimiyeti rüyalarının beşiği, zenginliklerin ve ihtişamın yaşayan timsali hâlini almıştır. Bu müstesna olma vasfını İstanbul’a kazandıran;

coğrafi konumu, kuruluş şekli, gelişmesi, siyasal serüveni, nüfusu ve medeniyet merkezi olma gibi özelliklerinin bir araya gelmesindeki eşsiz tarihsel karışımdır. Bu sebeple hangi yönlerden ele alınırsa alınsın bu “müstesna” vaziyetin dikkate alınması gerekir. Nüfus konusu da buna dâhildir ancak İstanbul’un istisnai vaziyeti demografik seyir ve nüfus tarihçiliği açısından olumsuz bir görünüm de sunar. Bu da İstanbul’un nevi şahsına münhasır bir durumdur. Merkezi olduğu imparatorlukların en ücra köşelerinde bile vergi, din, imar ya da savunma amaçlı veriler derlenip sayımlar kayda geçirilirken İstanbul böyle bir prosedüre tâbi tutulmaktan varestedir. Böylece, en azından XIX. yüzyılın ilk çeyreğine, yani modernleşmenin ilk emarelerine kadar, İstanbul’un sakinleri, misafirleri ya da işgalcilerinin sayıca ne minvalde olduklarını anlamaya yarayacak veri bakımından bir mahrumiyet söz konusu olmaktadır. Bu mahrumiyetin doğal sonucu ise nüfus bakımından bilinmezlik, dolaylı tahmin, çıkarsama ya da sadece tahminler yürütmek şeklinde günümüz araştırmacılarını meşgul eder. Bu sebeple modernite öncesi İstanbul nüfusuna dair veriler her zaman dolaylı verilerdir ve sadece tahmin yapılmasına imkân verir. Neyse ki XIX. yüzyıl ve sonrası, her türlü sosyal ve demografik hareketliliğe rağmen birtakım doğrudan verilerin elde edilmesine yardımcı olacak sayımların yapıldığı, envanterlerin oluşturulduğu şanslı bir dönemi yansıtır.

Tüm bu sebeplerle İstanbul’un demografik tarihi incelenirken bilinen siyasal dönemlerin dışında kaynak ve verilerin mevcudiyetine göre de ayrıştırma yapmak gerekir. Buna göre XIX. yüzyılda yapılan nispeten modern sayımlar öncesinde kentin nüfusuna dair tahminlerimiz ya dinî ve sivil yapıların miktarına, bazen hastalık ve kıtlıktan ölenlerin sayısına ya da vergi mükellefi bazı grupların iskân ve vergilendirilmelerine dair kısmi verilere dayalı olarak gerçekleşir. Bu veri eksikliği sebebiyle, benzer türden tahminlerin yürütülmesinde yolları bir şekilde İstanbul’dan geçen seyyah raporları daha da önemli hâle gelir. Diğer taraftan kronik yazarlarının şehre dair saldırı, savunma, göç, iskân, tehcir ve sürgün hareketleri ile bu

hareketlere yönelik tedbirlerin yer aldığı resmî vesaik de tahminlerde işe yarayabilir. Bu bakımdan İstanbul demografi tarihi çok yönelimli bir belge taraması ve istatistiksel bazı yöntemlerin kullanılmasına imkân verecek verilere ulaşmaya bağlıdır. Elde edilen verilerin tutarlı olup olmadığı ve bu verilerin karşılaştırma yapmaya müsait olup olmadığı da ayrıca tespit edilmesi gerekir.

XIX. yüzyıl öncesi İstanbul demografi tarihine dair tüm bu yöntem ve kaynak sorunlarına rağmen birtakım sonuçlar elde etmek mümkün olmuştur. Diğer taraftan bir kronolojik sıralama yapmak da tüm alanlar gibi nüfus için de zorunludur. Zira her ne olursa olsun şehrin üç ana kronolojik dönemi vardır. Bunlar Bizans-Latin, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir. Bu dönemlerden her birine dair alt zaman dilimlerine göre ayrı ayrı kronolojik tasnif yapmak mümkündür. Mesela Bizans dönemini demografik seyir bakımından dört alt döneme ayırmak mümkündür, Osmanlı devri için de yine nüfus dinamiklerine göre dört ayrı dönemden bahsedilebilir. Aynı şekilde Cumhuriyet dönemi için de üç ayrı zaman diliminden ve demografik seyre dair belirli bir tasniften bahsetmek gerekir. Tabii aradaki bazı kırılma ve sert değişim kesitlerini de dikkate almak lazımdır. Okuyucu, tüm bu gelişim ve değişim süreçlerini, kriz dönemlerini, keskin kırılmaları, süreklilik arz eden durumları ya da kopuş evrelerini, sebep ve sonuçları ile birlikte ilgili bölümün muhtevasında görecektir.

Bizans ve Osmanlı dönemleri için elde edilen bulgu ve bilgileri derlemek, nüfusun daha IV. yüzyılın ortalarından itibaren seyrini ana hatları ile izleyebilmek, kentin fiziki sınırlarının bölümlerini, tartışmalı ve zamana bağlı olarak çok değişken görünümünü, kent nüfusundaki değişimin hız ve frekansını takip edebilmek; sınırlı da olsa olası görünmektedir. Ancak, bu değişimin siyasi otoritenin doğrudan müdahalesine açık bir şekilde hızlı ve ani gerçekleşebilmesi, İstanbul nüfusunun da o ölçüde değişken, hareketli, ölçülmesi zor ama aynı zamanda da ölçülenin kısa bir süre içinde değişmesi yüzünden görecelilik göstermesi gibi faktörler nüfus araştırmaları konusunda karşılaşılan zorlukların sadece bazılarıdır. Tüm bu zorluklar sebebiyle nüfus konusunda bazen abartılı, bazen de muğlak tahminlerin ötesinde herhangi bir değerlendirme yapmak ancak oldukça sınırlı dönemler için mümkün olmuştur. Müteakip sayfalardaki ilgili bölümlerde tüm bu süreçler; çekince ve tahminler, nüfusu etkileyen iç ve dış dinamikler, özellikle göç, sürgün, yangın ve salgın hastalık gibi krize sebep olan faktörler ışığında irdelenmiştir.

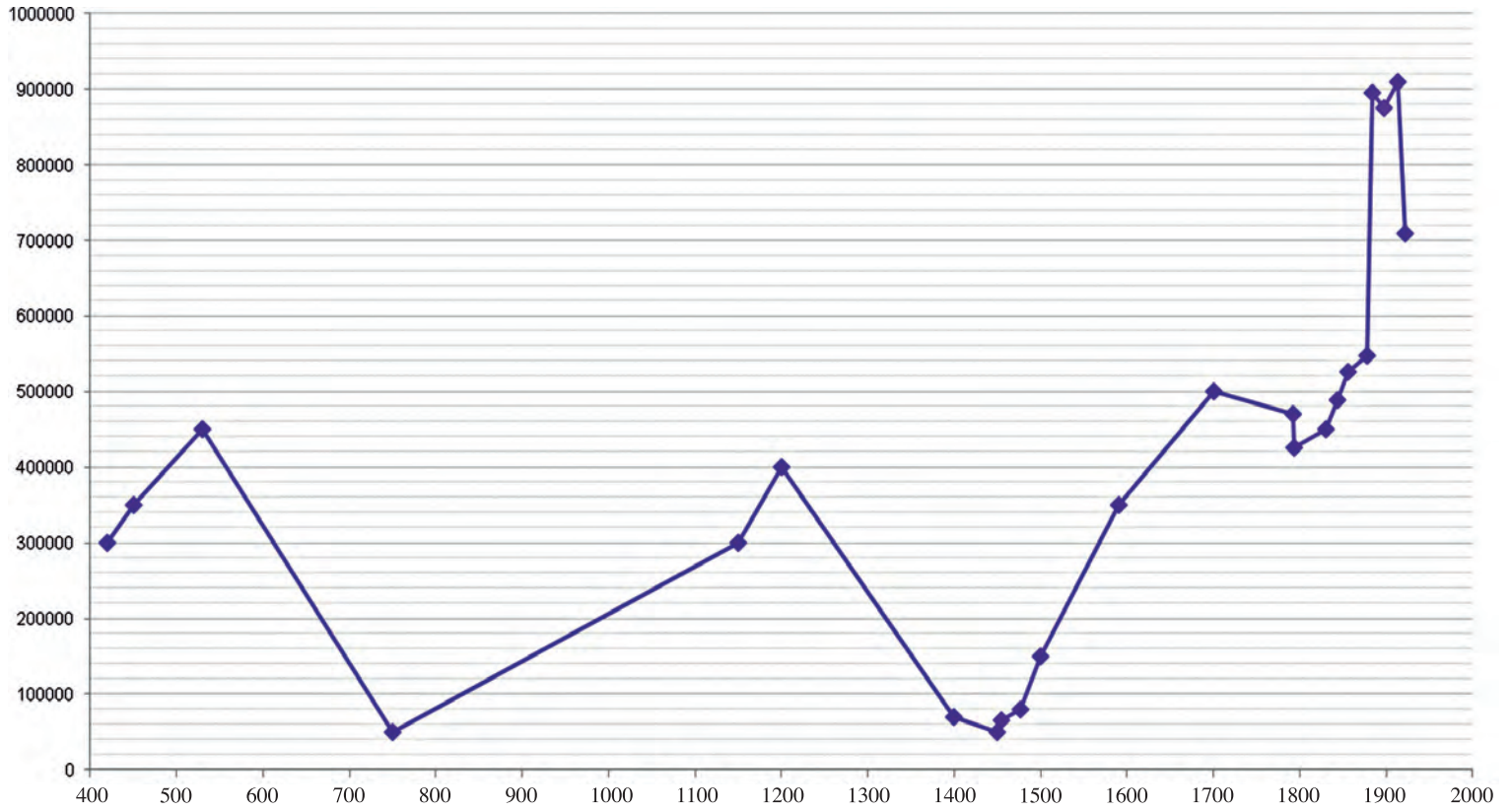
Konuyla ilgili genel parametreler ve yöntem tartışmaları ekseninde Osmanlı demografi tarihine dair tespitlerde bulunan Kemal Karpat, genelde Orta Doğu ve İslam ülkelerinin sosyal yapısı ve nüfusu konusunun tarihsel ve kavramsal çerçevede ele alınmadığı tespitini yaparak¹ mevcut az sayıdaki çalışmanın da tarihsel, siyasal ve kavramsal çerçeveden uzak olduğunu belirtir. Buna bağlı olarak da Orta Doğu toplumu ve nüfusuyla ilgili en önemli eksikliğin Orta Doğu'nun toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi içinde değerlendirebilecek kavram ve kuramların yoksunluğu olduğunu ifade eder. Osmanlı toplumunun nüfusuna dair erken tarihli çalışmalar daha çok Balkanlar'da ve Anadolu'da yaşayan gayrimüslim unsurlara odaklanmıştır ve bunlar “potansiyel bir devletin toprak talebini desteklemek üzere bütünüyle alenen çarpıtılmış veya değiştirilmiş istatistiklerle” doludur (s. 41). Tüm bu abartılmış ya da çarpıtılmış veriler karşısında yapılması gereken iş devletin arazi, vergi ya da askerlik amacıyla değişik dönemlerde yaptığı sayımlara ve bunların sonuçlarına dikkatli bakmak ve güvenmek olmalıdır. Bu konuda Osmanlı bürokrasisinin titizliği son derece dikkat çekicidir ve kayıtlar güvenilir niteliktedir. Ancak bu türden istatistiksel verileri kullanırken önemli güçlüklerin üstesinden gelmek gerekir. Sayım yöntemleri Osmanlı'nın kendine özgü sayım felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir. Mesela, bu bağlamda doğrudan toprak tasarrufu ve vergi bağlamında kayıtlara geçen “hane”de iktisadi anlayış (çift hanesi, avarız hanesi) ön plandayken, XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda bahsi geçen “hane”, aileler için kullanılan bir kavramdır. XIX. yüzyıl sayımlarının da amaç ve kayıt şekillerine göre dikkatli değerlendirilmesi gerekir ve nüfusun artış ve azalış seyrini izlemek için mümkünse doğurganlık oranlarına bakmak gerekir.

XIX. yüzyıl İstanbul nüfusuna yaklaşım ve yöntem konusuna farklı bir açıdan bakan İ. Tekeli'ye göre meseleyi “modernleşme” paradigması çerçevesinde ele almak ve yorumlamak daha açıklayıcı gözükmektedir.²Bununla birlikte Türk modernleşmesinin kendine mahsus dinamiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Aslında Tekeli'nin genel yaklaşımı iç dinamikleri dışlamak değil, bunun yanı sıra olup bitenleri daha üst bir yapıda ve ilişkiler bütününde de ele almaktadır.

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 40.

² İlhan Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul 2009, s. 191-196.

İstanbul nüfus grafiği: 400-1922 (Avrupa yakası, toplam nüfus)

Ayrıca modern öncesi döneme bakarken de uluslararası bağlantıların göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan sürece, doğrudan modernite kuramlarıyla yaklaşmak meseleyi eksik bırakacaktır. Özellikle erken modern döneme ait toplumsal yapı ve nüfus konusu ele alınırken iç dinamikleri hesaba katmak gerekir. İstanbul nüfusunun fetihten sonra *sürgün* ve teşvik yöntemiyle devlet tarafından artırılmaya çalışıldığı; fakat XVI. yüzyıl ortalarından itibaren artık bu müdahaleye gerek kalmayacak seviyeye ulaştığı bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle İstanbul nüfusu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin zorlama, destek ve teşvikine gerek kalmadan; dünyadaki gelişmelere paralel olarak “kendiliğinden”³ artış sürecine girmiştir. Bu dönemdeki “kendiliğinden” artış hızında iç dinamiklerin tesiri ve en temelde kentlere yönelik göç faktörü daha ön plandadır. 1520-1590 arası Türkiye’deki tüm bölgelerde “kentleşme” ve kentlerin nüfus artışıyla alakalı çalışmalar⁴

bunu göstermektedir. İstanbul nüfusundaki artış ise diğer kentlerdeki “normal” artış seyrinin üstünde gerçekleşmiştir. Anadolu ve Balkanlar’ın muhtelif bölgelerinden iş ve ekmek kaygısı, daha iyi bir yaşam umudu, askerlik, zanaat ya da ticaret için İstanbul’a gelen genç ve bekâr bir nüfus kitlesinin gerçekleştirdiği “hareketlenme”nin etkisi birinci derecededir. Bu hareketlenmede, XVI. yüzyılda tüm Akdeniz havzasında görülen görece yüksek nüfus artış hızı, bunlara bağlı olarak tarıma dayalı “klasik” toplum düzeninin ve dolayısıyla vergi sistemi ile kontrol mekanizmasının (timar) çözülmesi, devam eden savaşlar, güvenlik endişesi, göçler, ticaret hacminin artışı, Avrupa’daki fiyat devrimi; buna bağlı olarak da para ekonomisinin hızlanması, merkez-taşra ilişkilerinde ara mekanizmaların etkisinin artması ve nihayet devletin -iskân politikası gibi- doğrudan müdahalesi olarak sıralanabilecek faktörler etkili olmuştur.⁵ Osmanlı yönetiminin XVI.

³ Münir Aktepe, “XVIII. Asrın ilk yarısında İstanbul’un Nüfusu Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, *TD*, 1958, c. 9, sy. 13, s. 1-2.

⁴ Leila Erder, Suraiya Faroqhi, “The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*,

1980, c. 23, sy. 3, s. 287-290; ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 16-18.

⁵ Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, sy. 35, s. 231-245.

yüzyıl sonlarından itibaren başkente doğru hızla artan göç hareketine müdahale etme teşebbüsleri de etkili olmamış⁶ ve İstanbul'un nüfus artış hızı bu dönemde diğer kentlerden daha yüksek seyretmiştir. Bu da zaten "kalabalık" olan kent nüfusunu, XVII. yüzyılın sonlarında, Mantran'ın tahmin ettiği seviyeye çıkarmasa⁷ da önemli ölçüde arttırmıştır. Görünüşe bakılırsa bu artışta gayrimüslim nüfusun payı daha fazladır.

Tüm bu süreçleri ve tartışmaları hem Bizans hem de Osmanlı dönemi İstanbul'u için takip etmek, var olan yapıları irdelemek amacıyla nüfus miktarlarının artış ve azalışlarının sebep ve sonuçları, nüfusun etnik, dinî, sosyal ve idari bakımından katmanları, bu katmanların kentle ve birbiriyle olan münasebetleri, iç ve dış göç faktörlerinin yatay hareketlikte oynadığı roller ve nihayet nüfusun dinamik yapısı gibi temel konular, demografi bahsini ele alan aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buna karşın 400'lü yıllardan Cumhuriyet dönemine kadar İstanbul nüfusunu tek bir grafik üzerinden takip etmek ve iniş çıkış seyirlerine bütüncül bakmak amacıyla ilgili bölüm yazılarının verilerinden hareketle aşağıdaki grafik oluşturulmuştur. Buna göre İstanbul nüfusunun dönemlere göre seyrini; kriz ve düşüş dönemlerini daha net görmek mümkün olmaktadır. Toplam nüfusa dair bu tablodaki verilerin analizi ilgili bölümlerde daha detaylı yapıldığı için bu kadarı kâfi görülmüştür.

⁶ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. A. Kılıçbay ve E.

Özcan, Ankara 1990, c. 1, s. 50.

⁷ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 48.